

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLV. évf.

September—October.

5-ik füzet.

Dávid Ferencz emléke.¹

Midőn magyar unitárius egyházunk alapítója és első püspöke születésének négyszázadik évfordulóját ünnepli, országvilág előtt vallomást kíván tenni arról, hogy hálával eltelve a vallásos élet nagy munkása és bátor harczoza emléke iránt, szellemi és erkölesi szilárd közösséget tart fenn vele a szabad vizsgálódás és hitbeli meggyőződés elkobozhatatlan emberi joga mellett.

Ennek tolmácsolására s a Dávid Ferencz életének és munkásságának vázlatos fölelevenítésére a bizalom e kimagasló helyre állítván, felekezeti elfogultság nélkül igyekszem e megtisztelő kötelemnek eleget tenni — s meghajtom a kezembe adott zászlót mindazok előtt, a kik az emberiség lelki üdvéért hittel és szeretettel, szent lelkesedéssel és önfeláldozással küzdöttek hol egyenként, hol egymás mellett s olykor éppen egymással szemben. Mert ha a mindig feltételezhető emberi korlátoltság, a kornak tudásban és szellemében uralkodó befolyása alatt tévelygések és igaztalanságok fordultak is elő, ezeket az egymásra következő s a haladásban fel nem tartóztatható korszakok, az előítélet, szenvedély és gyűlölködés levetkőzésével, helyrehozhatják és kiengesztelhetik; de az a mozgóerő, a mi bennük megnyilvánult és a tömeg lélek hullámozását felverte és irányította, az emberiség számára volt náluk raktározva.

Ez elismeréssel tartozunk minden vallás nagyjai iránt. Sőt kiterjesztjük ezt a tudomány és művészet, az állami és polgári élet mindazon hőseire, a kik az egyetemes emberi szellem zászlóvivői voltak. De ez alkalom arra utal, hogy csupán az egyházi téren maradjunk s itt is különösen a mi Dávid Ferenczünk emlékének áldozunk, a ki ha nem is volt elég sze-

¹ Felolvasatott születésének 400-ik évfordulóján 1910 aug. 20-án Kolozsvárt.

rencsés országokra kiterjedő egyházbirodalmat alapítani, de vele hiven kitartott követőinek egy kicsiny táborát a magyar földön örökre nevéhez lánczolta, a kik sok súlyos megpróbáltatáson átment önfentartó erejüket, már fokozva érzik úgy az országos törvényhozó hatalmak igazságszolgáltatásában, mint a testvér hitfelekezetek barátságos magatartásában, sőt a művelt világ minden részéből feltünetező s a hatalmas Angliából és Amerikából erőteljesen és nagy melegséggel ápolt rokonszenv és hitbéli testvériség megnyilvánulásában, a minek ez alkalommal is minket fölemelő, mély hálára kötelező bizonyosságát tapasztaljuk.

Dávid Ferencz 69 évre terjedő életkora (1510—1579.) az eseménydús XVI-ik évszázra esik. Arra az időszakra, a mikor földrészünk legélénkebb érdeklődésének homlokterébe ismét a vallási eszmék nyomulnak.

Egyfelől két világvallásnak, a keresztény és mohamedán hitnek világhatalmi mérközése, melynek ütköző pontja hazánkra esvén, dúló harczai minket végpusztulás veszedelmébe sodornak. De a keresztény vallás átható ereje sok századok után ismét csodás lángolásra emelkedik e küzdelemben.

Másfelől magában a keresztény egyház kebelében egy intenzív mértékben jelentkező hatás, a tudományok és bölcsészeti iskolák születtének, a renaissancenak hatása, mely első sorban az egyház legiskolázottabb köreiből ébreszt élénk érdeklődést, éppen mint az első századokban a görög bölcsélet.

Ez a hatás új nézőpontokra és sok oly dologra irányítja a kritikai figyelmet, a mi addig az egyház tekintélyének védőszárnya alatt érinthetlenné látszott. Kezdetben az úgynevezett visszaélések okoznak megbotránkozást, majd ezek kapcsán lényegesebbekre fordul a figyelem. Emlékezetbe jönnek letűnt századok felmerült és elfojtott törekvései, hogy az egyház benső lényegének, isteni rendeltetésének alapkövei megvizsgáltván, onnan a szétfeszítő elemek eltávolittassanak. Szóval: mindinkább napirendre kerül a keresztény hitrendszer alapos restaurálásának szükségessége, hogy az az emberi szellem táguló látkörével és világfelfogásával összhangban maradhasson.

Kegyes életű, elmélyedő, vallásos lelkületű hívők emelnek erre figyelmeztető haragokat; de a tekintély elvére helyezkedett egyház csak a kétely romboló hatását félvén e törekvésben, azt mereven elútasítja. Sőt az elfoglalt álláspontból ennyi nem is

lévén elég: az elnémitás fegyveréhez nyul. Pedig a vértanuság hódító erejének hatását saját történetének első századaiból ismerhette. S tudnia kellett volna, hogy a merev mozdulatlanság nem bir végletekig ellentálló képességgel s a szellemi és erkölcsi erők nagy forgatagában kiejti kezéből a vezető iránytűt. Sajnos, az egyháznál is ennek be kellett következni. A hol az első nagy szakadáson nem okultak, ott a második kikerülhetetlen volt.

S ez éppen akkor következett be, mikor a kereszténység a mohamedanizmussal, Nyugat a Kelettel mérte össze hatalmas erejét. Az egyház a viharok kifelé ellentállott s benn egy lágy fuvalom ellankasztotta. Igen, mert a vallás ereje akkor ragadta meg teljes bensőséggel egyénileg a hívő lelkeket, akkor oszlott meg az egyház letéteménye millió meg millió egységgé és e megoszlás önállóságot, tudatos hitet, vagy arra való vágyódást oltott a lelkekbe. Mindenki magában érezte, magában hordozta az egyéniségének megfelelő egyházat s kész volt befogadni az ahhoz formált tanokat.

Ez volt az idő teljessége egy új korszak kezdetéhez.

Talán csak a kereszténység elterjedésekor lángolt oly hévvel a hitélet, mint a XVI-ik században, a mikor nagyok és kicsinyek, fejedelmek és népek, tudósok és tudatlanok mámoros lélekkel fordultak a hit malasztjához; a javak legjavának tekintették a vallást, fölébe helyezték mindennek, a mi körülöttük és bennük létezett; nyílt fülekkel hallgatták s tárt lélekkel fogadták az írásmagyarázatot; valami újat, fölemelőt éreztek bensejükben, a mi viszi, ragadja őket a föld porából egy sejtelmes szép világba, hol megújhodás váltja fel a földi tévelygést. És az igehirdetők átszellemlülve érezték, hogy mesterük helyett maguk hajtják végre a megváltás isteni munkáját.

Milyen fenséges, talán soha nem ismétlődő vallásos életnyilvánulása ez a kereszténységnek!

És az egyház, sajnos, a vallásos lelkek egyetemes vezetésének magaslatára emelkedni éppen ekkor nem birt. Egyedül a tekintély védelmére gondolt s hosszú, nehéz küzdelmek és véráldozatok után is túrni volt kénytelen, sőt a kényszerűséget maga idézte elő, hogy a kereszténység tagozatokra bomoljon.

Pedig az újitók kezdetben szakadásra sehol sem gondoltak. Csak később szánták arra magukat, mikor minden ellenkező törekvésük merev visszaútasítással találkozott.

Mi különösen Magyarországon, bensőleg sajnálhatjuk ez erőmegosztást!

Ez a mi Dávid Ferenczünk évszázadának a képe. Korának minden gyermeke, hivatásához mértén, e szellem hatása alatt élt. Fokozott mértékben a papság s közöttük még különösebben azok, a kiket a gondviselés vezető talentummal ruházott fel. *Ebben fejlődött és alakult ki az ő vallási eszmék iránt fogékony lelki világa.*

* * *

Itt született ez őseitől s azok polgártársaitól körülbástyázott város falai között 1510-ben, hol atyja egyik munkás tagja volt amaz iparos társadalomnak, mely szorgalma gyümölcsével a kincses jelzött szálló igeként hagyta reánk Kolozsvár hajdani jóllétéről.

Hogy az atyja szász nemzetiségű lett volna, némelyek állítják. Kétségtelenül megbízható adatunk azonban e kérdést illetőleg nem állván rendelkezésünkre, a döntést függőben kell hagynunk, azzal „megjegyzéssel azonban, hogy Dávid Ferencz nagy terjedelmű irodalmi munkásságát a tudományos theologiai köröknek igénye szerint ugyan részben latin nyelven, de a hazai nagyközönség számára magyar nyelven fejtette ki s ez által lett méltóvá a magyar irodalomtörténet elismerésére. Német nyelven tőle semmit sem ismerünk.

Sajnos, hogy családjáról és magánéletéről alig találunk az egykoruaknál egy pár szűkszavu feljegyzésnél egyebet, úgy hogy e tekintetben róla hű képet nem adhatunk. Annál csodálatosabb ez, mert kor- és munkatársai s barátai között nagy számmal voltak az irodalom munkásai.

Mint a következmények tanúsítják, szellemi képességeinek kifejlése gondos iskoláztatásnak és nevelésnek köszönhető, a mi bizonyosan szülővárosában és a szülői háznál vette kezdetét. Innen a papi pályára szükséges tanulmányok végett a gyulafehérvári püspöki székhelyre ment át. Ifjúkori fejlődésének összeredményét jellemzőleg így ír róla az egykoru Zwittinger: „Alig hagyta el gyermekjátékait, első oktatása a hazai iskolákban történt s tanítóinak hiv vezérlete alatt oly dicséretes volt előmenetele, hogy elméje ragyogásával kortársait nemesak felülmulta, de jeles tulajdonai által ismerőseinek várakozását is

meghaladta“. Ennek köszönhetette, hogy a helytartó (Martinuzzi) tanácsosának, Pesti Gáspárnak és Statileo püspökhelyettesnek kegyeibe jutván, általuk magasabb kiképeztetés czéljából a wittenbergi egyetemre küldetett, a hol a nagyhirű Melanchtont, Németország tanítómesterét (Germaniae praeceptor) a reformatio előrehaladott korában (1545–48.) négy éven át hallgathatta s „elméjét — folytatja Zwittinger — a szükséges nyelvek ismeretével gazdagítván, tanulmányainak sokoldalúsága mellett a dialektika és ékes-szólás fegyvereit bőv mértékben szerezte meg“.

Innen hazatérve két évet — úgy látszik — szülőinél és Gyulafehérváron tölt s 1551-ben a beszterezei tanoda igazgatói állását foglalja el, két év után pedig az azon vidéki péterlaki plébániára megy. Itt szintén két évet töltvén, egyszerre kap meghívást a nagyszebeni és kolozsvári papságra. Mindkét állás oly előkelő és a bizalom oly kitüntető, hogy az elhatározásra időhaladékot kell kérnie. Végre is — szive sugallatát követve — szülővárosa tanácsának meghívását fogadja el, a hol nemsokára tehetségeinek megfelelő befolyáshoz és vezető szerephez jut a közügyekben éppen úgy, mint a szószéken és iskolában. Döntőleg foly be az akkor még túlnyomóan szász városban a már erősbödő magyarságnak a közhivatalok- és javadalmakban való méltányos részeltetésére.

Barát István városi főbíró leányával, Katával kötött házassága az egyháznak, tanácsnak és hatalmas czéheknek valóságos ünnepévé emelkedik.¹

Diszes állásában és nagy tekintélyvel övezett hatáskörében aztán hozzálát a munkássághoz, mely irodalmi, szószéki és hitvitázó tartalomban és terjedelemben a magyarországi reformatio történetének irányító magaslatára emelte.

Hogy Beszterezén és Péterlakán a régi egyhazzal formászerint szakított volna, az nem mondható. Hiszen az ottani vidéki, névszerint szász papság is, daczára a gyulafehérvári püspökhöz intézett, újítást védelmező emlékiratának, magát még mindig annak fenhatósága alatt állónak ismeri el. De hogy

¹ E házasságból született egyik leánya, a szintén jeles egyházi író Sommer János kolozsvári iskolaigazgatóhoz, a másik Trauzner Lukács városi tiszviselőhöz ment nőül, Ferencz fia pedig külföldi iskolában tanult s később sógorával együtt irodalmi téren atyja védelmére kelt.

magában a hitújításban már együttesen benne voltak, az kétségtelen. Magával hozta azt Dávid Ferencz a reformatio bölcsőjéből, hol ennek hatása alatt, tanainak rokonszonve nélkül négy évet nem tölthetett volna. Sőt Beszterezére hivatása egyenesen azzal a czélzattal történt, hogy a hitújítási törekvések ottan benne egy hatalmas erőt nyerjenek. Ennek tulajdonítható szebeni meghivatása is.

A nyílt szakadás is azonban nemsokára bekövetkezett s Dávid Ferencz, mint kolozsvári pap és ludimagister az ágostaiak 1555. évi széki zsinatán, már mint a Luthert követők szóvivője jelenik meg és a mindenütt zavart okozó Stancarót szóval és írásban oly sikerrel czáfolja, hogy ennek hatása alatt a rákövetkező évben püspökké választják. Két évig volt ez állásban, mely idő alatt a szintén nagy tudományu Heltai Gáspár kolozsvári szász pap társával Kálmánesehi Márton Kálvin hitü pappal szemben védi a lutheri tanokat.

A reformatiót azonban nem szabad úgy tekintenünk, mint egy készen adott programmot, a melyet csak el kell fogadnunk s azután annak szabályai szerint végeznünk napi dolgainkat, vagy mint azt az egyetelen lépést, a melylyel egyik ország határszélén a másikba átléptünk s azzal abban a pillanatban, minden okoskodás nélkül, ennek törvényei alá jutottunk. Oh a reformatiót ilyen könnyűszerrel végezni nem lehetett! Az az emberiség lelki életének egy fejlődéstani korszaka, a melynek periodusai messzire visszanyulnak és soká folytatódnak s befejezve még máig sincsenek. Éppen a reformatio elve tiltakozik az ellen, hogy egy régi helyére állított új tannal az emberiség lelki szükségletei feltétlenül örök időkre kielégítve lehetnének. Hiszen ha a hitbeli dolgok ilyen természetűek volnának, akkor a már létezőt magának a reformatiónak sem lett volna szabad megbolygatni. Vagy azt mondják: eddig a határvonalig lehet, azon túl menni nem szabad? De hát ki érzi magában a jogot és hatalmat: a mindenség számára határvonalakat húzni? S ki kényszerítheti a jövődőséget azok respectálására? Nem inkább tanácsos-e olyan keret felállítása, melyből a lelkiismeret szabad mozgásának bilincsei, már à priori, ki vannak küszöbölve? és e bilincsek széttörése nem hoz új meg újabb rázkódtatásokat az emberiségre? Mert a bilincseknek végre csak el kell tűnniök a lelki élet világából.

A hitújítás a reformátorok lelkében is, éppen mint az egyetemes néplelekben, csirázott, napfényre jött, fejlődött, virágzott és gyümölcsöt hozott, mely mozzanatok mindenikéhez megfelelő idő, hőmérsék és táplálék volt szükséges. S tudjuk, hogy nem egy, hanem több melegágyban ment végbe ez a műfolyam és a gyümölcse is ennél fogva különböző volt. S ha az egyik ezt, a másik amazt találta a maga izléséhez alkalmasnak, ehhez való természetes jogát el nem vitathatjuk, mert a lelki szervezetnek az erre való elhatározási szabadságot a gondviselés adta meg.

S Dávid Ferencz abban különbözött főkép a többi reformátoroktól, hogy ő a vázolt elveknek hódolván, a vallási igazságot megállás nélkül kereső lelkében a reformatio műfolyamának minden phasisa jelentkezett és megnyilatkozott s a miben ellenfelei és bírálói állhatatlanságát, nyugtalan újításvágyát vélik megállapíthatni, abban mi éppen az elfogulatlan eszményi törekvésnek látjuk elismerést érdemlő bizonyítékát. Az ő lelki szabad mozgása az általa végül megtalált keretnél szűkebb határok között szorítható nem volt.

Ezeket azért kellett közbevetnünk, hogy lélektani alapon nyújtandó igazságszolgáltatással kísérhessük őt hitbeli meggyőződésének fejlődő fokozatain végig s megérthessük, hogy rohamosan elért nagy népszerűsége, tekintélye és magas egyházi állása mellett s ezek kockáztatásával mi készíthette új meg új hitnézetek vallására. A hit még, ha nem subjectiv, hanem objectiv természetű volna, akkor is annak megismeréséhez bizonyos útat kell megtennünk. S hogy ő ezen az úton nemcsak végigment, hanem azt szokatlanul gyorsan tette meg, az magának a megismerés tényének értékét és jogosultságát nem csökkentheti. De kísérjük nyomon élete és munkássága folyását. A reformatio műfolyamának Kálvin saját úrvacsora-tanával újabb irányt adott s Dávid Ferencz ezt a Lutherének fölébe helyezvén, nem habozott ahhoz esatlakozni. Ám mint ágostai püspöknek, meg kellett e kérdésben hiveinek s első sorban papságának véleményét ismernie. Az e czélből összehívott medgyesi zsinaton a százszok ellenállását legyőznie és egyetértést létrehozni nem sikerülvén, püspöki állásáról 1559-ben lemond s már most független elhatározással megy át a Kálvint követőkhöz. De még mint ilyen is, az első nagyváradi, újabb medgyesi s majd a nagy-

enyedi hitvitázó zsinaton előterjesztett irataiban és előszóval további kísérleteket tesz a megegyezésre s így a hazai protestánsok erőegyesítésére. Mind hiába. A szászok a wittenbergi egyetemhez vitt jelentésükre onnan a Lutherhez való ragaszkodást nyerték útasításul s a mellett meg is maradtak. A mint Melanetonnak künn, úgy Dávidnak sem sikerült idebenn az egyeztetés s az éveken át vitatott úrvacsorai tan fölött a szakadás végleg bekövetkezett.

Dávid már most Meliussal kezét fogva, az új egyház szervezését vette munkába. Együtt szerkesztették meg a marosvásárhelyi zsinaton az úrvacsorára vonatkozó hitvallást. S az 1564. évi tordai országgyűlés mindkét hitbelieket törvényesen elismervén, Dávid az erdélyi helvéthitűek püspöke s János Zsigmond udvari papja lesz.

Ez a siker — természetesen — önbizalmát nagyban fokozta. Meggyőződésének áldozatul hozott első püspöki állása nemcsak kárpótolva, de a fejedelmi udvar bizalma és az ottan rendelkezésére bocsátott könyvnyomda használata által több mint kiegyenlítő lett. Már most emelkedett reménységgel adhatta magát hivatása betöltésére. S miközben mint pap elmélkedésekbe mélyed, mint egyházfő számbaveszi az elért eredményeket és kitűzendő feladatokat s a vallás-irodalom terén áttekinti a korszak minden irányu eszmeáramlatát s a reformatio által fölébresztett mély vágyakozást a teljes megújulásra: nyugat felől újabb hullámverés indul felénk, mely a keresztény dogma piléereit kezdi csapdosni. Krisztus isteni és emberi természetének s ezzel a szentháromság tanának fessegetése ez, a mi Schweizban és Németországban szenvedett elfojtás után, egy soha el nem alvó máglya tüzéből átcsap Lengyelországba és onnan mihozzánk. Az első szikrát Debreczenben és a gönczi zsinaton Melius Péter és Károlyi Gáspár sietnek elfojtani.

Ezzel szemben Dávid egyelőre tartózkodó állást foglal. Óvatosságból-e, az udvar iránti felelőssége tudatából-e? vagy mert bensejében már ő is érezte a kétely jelentkezését ama dogmával szemben? Eddigi irataiból ezt megállapítani nem lehet. De hát a Leibnitz-féle tétel alapján: nihil est in intellectu, quod ante non fuit in sensu — kizártnak nem tekinthetjük. S erre vonatkozólag egy mellékkörülmény itt mindenestre figyelembe veendő. Ez az ő összeköttetése a fejedelem

udvari orvosával, Blandratával, a ki hivatásán kívül mellékesen theologus is és Socinusnak segítőtársa volt a lengyelországi antitrinitárius felekezet szervezésében. Ő kétségtelenül itt sem mulasztotta el a jó alkalmat, hogy egy oly nagytekintélyű és szónoki hatalmas erővel rendelkező egyházfőnek és hittudósnak figyelmét — s ha lehet: rokonszenvét erre az új irányra ne terelje. Hiszen a már elfogadott írvaesorai tan azzal amúgy is vonatkozásban áll.

S ez a körülmény és Dávid hallgatása Melius előtt nem ok nélkül vált gyanussá, annyival inkább, mert a közösen szerkesztett vásárhelyi confessio értelmezésében közöttük már is controversia keletkezett. Ő tehát, szokott harezmodorával, be sem várva a vélt ellenfél jelentkezését, megindította a támadást s zsinatokon szerkesztett tételekkel a fejedelemre is nyomást kívánt gyakorolni, hogy őt az udvarában és bizalmában levő környezetétől elidegenítse. Ezzel aztán Dávidot tartózkodó állásából kikényszerítette. Legelőbb is „Refutatio Scripti Petri Melii“ czim alatt (1567.) a maga és papsága válaszát adja meg a debreczeni „Hitvallás“-ra. S még ugyanazon évben megjelent négy művében („De falsa et vera unius dei patris, filii et spirit. s. cognitione“, „De vera unius dei patris . . .“, „Rövid magyarázat“, „Rövid útmutatás“) és három egyházi beszédében nyíltan és határozottan állást foglal a háromságtan ellen.

Kezdetét veszi a dráma harmadik felvonása.

Ez az unitárius hitvallás megalapításának előkészítésével indul, minek lehetőségéhez a következő (1568.) évi örökké emlékezetes tordai országgyűlés szolgáltatja a nyitányt e végzésével: „Urunk öfelsége, a mint az ennek előtte való gyűlésekben országával együtt végezett a religio dolgáról, azonképpen a mostanin is ezt megerősíti, hogy t. i. a prédikátorok minden helyeken hirdessék az evangeliumot, ki-ki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván; de tartasson oly prédikátort, a kinek tanítása őneki tetszik. És ezért senki a superintendensek közül, se mások a prédikátorokat meg ne bánthassák, a religióért senki ne szidalmaztassék, az előbbi constitutiók szerint. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért más bárkit fogsággal, vagy helyétől megfosztással fenyegetsen, mert a hit Isten ajándéka, az hallásból léssen, mely hallás Isten ígéje által vagyon“.

Tehát teljes szabadság az igehirdetőknek és ugyanaz a hallgatónak. Vagyis: az egyéni meggyőződés szabadságának gloriificatiója! Egy olyan században, a hol a hitújítókat, sőt ezek is a más meggyőződésűeket tüzzel-vassal üldözik s a hol a keresztényi türelemnek és krisztusi szeretetnek, mintha hírét se hallották volna . . .

Mily lélekemelő látvány ebből a kegyetlen századból, itt Európa keletén, a fajunkba oltott isteni szikrának ez a fellángolása! Ez a „Lux ex Oriente“!

Erdély fejedelmének és nemes rendjeinek magasan szárnyaló szellemét minden időnkön átragyogó dicsfényvel övezi e törvény, melynek előkészítésében Dávid Ferenczünknek elhomályosíthatlan érdeme van. Valóban méltó becsvályul szolgálhatott ez országgyűlési jelenet egy festőművész ecsetének a megörökítésre. (Kriesch Aladár millenniumi képe Torda város tanácsterme számára.)

Dávid előtt már most megnyílt az út szabadon és bátran haladni előre a cél felé. Fölveszi az élőszóval vívandó döntő mérkőzést is az ugyanazon év márczius havában Gyulafehérvárra s a reá következő év októberében Nagyváradra összehívott nagy hitvitázó gyűlésen. Az első kilencz, a második hat napon át tartott. Ott a tárgyalási nyelv latin, itt magyar. A fejedelem egész udvarával mindkettőn jelen van mindvégig. A gyűlés a két fővitázó rövid imájával kezdődik. A vitatkozók egyik részről: Dávid Ferencz, Blandrata, Boeskey György tanácsos, Heltai Gáspár, Kárádi Pál, Hunyadi Demeter az enyedi és Gyulai Pál a gy.-fehérvári iskola igazgatója; másik részéről: Melius Péter, Czeglédi György, Erdődi Gáspár, Sándor András, Turi Pál, Klein Lőrincz és Károlyi Péter; hallgatóságul mindkét fél papsága nagy számmal és Leleszi jezsuita pater.

Mindkét zsinat tárgya ugyanaz lévén, ismétlések mellőzéséért csak a másodikról szólok.

Itt az elnökséget Békés Gáspár titkos tanácsos viszi s a következő szavakkal nyitja meg a tárgyalást: Ő felsége, a mi kegyelmes urunk tüteket azért gyűtetött össze e disputatióra, hogy az Istennek igaz és tiszta igéjéből a mű üdvösségünknek fundamentoma megbizonyíttassék az egy Atya Istenről, ennek az ő fiáról, az Jézus Krisztusról és a szent Lélekről, hogy az hiveknek az ő lelkesmeretek megcsendesedjék, miérthogy ez

lelkünkben jár és üdvösségünkben. Ezt kívánja Ő felsége tőletek, hogy a disputatio Istennek igéjének igaz magyarázat-jából legyen, ne sillogismusok és kapeciók által. Csendességgel és keresztényi szeretettel legyen. Első nap láttassék meg, ki legyen az Egy Isten, melyről az irás gyakor helyen emlékeződik. Másodnap, ki legyen az Atya Istennek egyetlenegy Fia. Harmadnap a Szent Lélekről. Negyednap a Krisztusnak Isten-ségéről“.

Ez a program a hitviták eddigi körét messze túlhaladja. Nem vonatkozik egyes, izolált hitezikkre, hanem a keresztény vallás fundamentális elemeit együttesen öleli fel s utolsó pont-jában az unitarismus határát érinti, a mi azt jelenti, hogy a fejedelmi udvar is azzal már foglalkozik.

A vitatkozás szabályozása megfelel Dávid álláspontjának, a ki a bizonyítás egyedüli kutfejéül a bibliát ismerte el s abban egykoru feljegyzés szerint oly otthonos volt, hogy legtöbb helyét könyv nélkül tudta. Szerinte a hit dolgában sem a hagyomány, sem a zsinati végzések, sem a bölcselek és szent atyák döntő bizonyítékul nem szolgálhatnak. Egyedüli kútfő az isteni kijelentés és annak a tudomány módszerével végzett értelmezése.

A tárgyalás rendén a fejedelem is és Békés is intéz kérdéseket, még pedig Dávid szellemében, Meliushoz.

A nagyterjedelmű szóharezből a kitüzött kérdések felől minket ezúttal első sorban a Dávid felfogása érdekelvén, azt rövidbe foglalva így körvonalazhatjuk:

Az Isten sem hármás, sem négyes, hanem csak egy, kinek magával mindenben egyenlő társa nincs, soha sem volt és nem lesz: a mi urunk Jézus Krisztusnak atyja. Ez az egy atya Isten egyedül önmagától való, senkitől semmit nem vett, mindenek felette van, mindenek tőle vannak, ő a mi urunk Jézus Krisztusnak Istene, atyja és feje, világosság atyja, minden jók kútfeje.

A mi urunk Jézus Krisztus, ennek az atya Istennek áldott szent fia, ki öröktől fogva rendeltetett az egy atya Istentől üdvösségünkre, hogy mint ártatlan bárány, az ő vérével megváltana s tisztítana saját népül. Isten ezen fia az ó-testamentumban különféle ábrázolatokban jelentetett ki: áldozatokban, mannában vagy menyei kenyérben, vizekben, kősziklákban, Jákób lajtorjában stb. Született az utolsó időben asszonyi állat

magvából; test szerinti ember, az Istennek és szent léleknek benne lakozása által bebizonyított Isten fiának, kiben az atya Isten üdvösségünket megtökéltette, halhatatlanságot és boldogságot adván; a benne való hitben üdvözülünk és örök életet veszünk, mert nem adatott más név ég alatt emberek között, melyben üdvözülhetnénk. Senki más fundamentumot nem vehet, mint a Jézus Krisztus. Azért jelent meg, hogy a hozzáférhetlen világosságban lakó Istent meglátnók s velünk való Istennek megösmernők.

A szent lélek az atya Istennek mindenható ereje, mely megjelentetett előbb az első teremtésben, azután a második teremtésben, az ő Fiában, a Jézus Krisztusban. A szent lélek ajándék, tanító-mester, oktató kenet, tűz, élővíz, vigasztaló, mely tanít, oktat, vidámit és minden szent cselekedetre felgerjeszt és indít és alkalmasossá tesz. Mondatik igazság lelkének, mely bizonyosságot tesz arról, hogy Isten fiai vagyunk, a menyei jók örökösai s az Istent atyánknak kiáltatja velünk. Az atyának és fiának lelke, melyet ő neki mérték felett adott. Az Isten szent lelkének kibocsátása és kiöntése, az ő erejének velünk közlése s örökké velünk maradása, Jézus Krisztusnak, az ő fiának, a mi üdvezítőnknek általa.

Látható, hogy ez mind őszinte bibliai értelmezés, dogmába foglalás mellőzésével.

Az utolsó tételnek, Krisztus istenségének tárgyalására nem került sor, mert a fejedelmet politikai ügyek sürgős távozásra kényszerítvén, ő a gyűlést a hatodik napon a következő intellemmel zárja be:

„Hogy Melius Péternek a mű szónokot megmondották, hogy a mű Birodalmunkban nem pápáskodik és a ministereket az igazi vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hűttel az vallása mellé ne kötelezzen, ez az oka, mert a mű birodalmunkban mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik. Ez okáért, ha ez határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet“.

A nagyváradai disputáción, az orthodox és liberális irány ez utolsó személyes mérkőzésén, e szerint a pör a Dávid hitvallása javára dőlt el.

A fejedelem állásfoglalását követték tanácsosai: Békés

Gáspár, Hagymási Kristóf, Gerendi János, Szalánczy János, Pókai Jakab, Blandrata György, Csáky Mihály, Nisowszky Szaniszló, Bornemissza Farkas s más főbb tisztviselők és a nemes-ség nagyrésze. A városok közül Kolozsvár, Torda, Deés, Enyed, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Abrudbánya. Továbbá Aranyos-szék, a Székelyföld nagyrésze, Kalotaszeg stb. Az eklézsiák száma Erdélyben és az Alföldön ez időtájt a 400-at meghaladja.

A megelőző gyulafehérvári gyűlésről hazaérkező Dávid Ferenczet szülővárosa oly lelkesedéssel fogadta, hogy neki a mai Mátyás király-tér és Egyetem-utcza szögellésén egy nagy sarokkőre lépve beszédet kelle a sokasághoz intéznie, minek végeztével hallgatói vállukra emelve vitték egyenesen a főtéri templomba, mely azután, az egész város az új hitre térvén, az unitáriusok birtokába ment át.

A kegyelet azt a sarokkövet a Dávid Ferencz-utczában e mostani templomunk mellé helyezve ma is őrzi.

Dávid Ferencz ekkor unitárius püspökké választatik, az alföldi eklézsiák, számszerint mintegy hatvan, Kárádi Pál temesvári pap püspöksége alatt maradván.

A sikereinek tetőpontján álló főpap, hivatásának magaslatán, jövőbe néző tekintettel siet most nagy művének biztosítására a törvényes garanciát is megszerezni.

Az 1568. évi tordai országgyűlés ugyanis csak általános-ságban mondotta ki a teljes vallás-szabadságot. De a mint ezt ő korábban az ágostai és helvét hitű egyházra kivívta, most már legsajátabb alkotására is kifejezetten megszerezni kívánja, annyival inkább, mert legfőbb patronusának, szeretett fejedelmének betegeskedése aggodalommal töltötte el lelkét. Megnyeri tehát urát, hogy a törvényesítésre országgyűlést hívjon össze. Ez meg is történik s 1571-ben Marosvásárhelyen a fejedelem személyes előterjesztésére s Dávid hathatós felszólalására törvénybe iktatják a negyedik bevett vallást s ezzel Erdély alkotmánya, a három nemzet (magyar, székely és szász) és négy hitfelekezet (róm. katolikus, ev. református, lutheránus és unitárius) uniója betetőzést nyer. Ezek jogvédelmére esküsznek fel azóta fejedelmünk. E törvényesítés joghatálya érvényesül később a Lipót-féle diplomában, az 1848. évi XX-ik s 1885. évi VII. t. cz.-ben s azóta a hitfelekezeteket illető törvényhozási s kormányzati intézkedésekben. Ebben találtunk mentő horgonyt olykor megsemmisítéssel fenyegető hullámok közepette.

Áldassék emléküik, a kik egyházunk hánykodó hajója számára ezt a világító tornyot építették! S közöttük első helyen a mi nagy reformátorunké!

S vajha emlékezésünket e nyugvó ponton zárhatnók le!

De a legnagyobb és legszentebb eszmék harcza, a dicső fejedelmi szózatban Isten ajándékaul magasztalt hit egy igazságért szomjuhozó, szabadságért lángoló léleknek s lelki tusakodásra hevült korszaknak nemcsak verejtékes munkáját és küzdelmét, hanem áldozatát is követelte.

* * *

Az új hitvallás diadalába az ellenfelek nem birtak beletnyugodni. A szakadatlanul megújuló támadásokkal s külföldi hittudósokhoz vitt apellátákkal és ezektől szerzett kárhoztatásokkal szemben szünet nélkül tovább is védeni és újra meg újra kifejtetni kellett tanítását. És e már harmadik évtized óta szakadatlanul folyó munkában, küzdelemben és idegpusztító harcokban kimeríthetetlen szellemi és lelki erővel, elnémitatlan bátorsággal rendelkezett Dávidunk. Tizenkét interconfessionális hitvitázó gyűlésen kívül, hol tudós és gyakran szenvedélyes ellenfelekkel állott szemben, saját egyháza kormányzási teendői, szorgalmasan teljesített egyházi szónoklatai, iskolai tanítása és ellenőrző munkája mellett 42 darab nyomtatásban megjelent művet hagyott hátra, köztük azon kor legjelesebb magyar egyházi beszédeinek terjedelmes kötetét.

Ily rengeteg munka követelte sok tanulmány, elmélyedés, fontolgatás, érlelő, fejlesztő, fokozatos hatásáról, a mi a hit dolgában lelkét áthatotta és lépésről-lépésre tovább vitte, ő maga így számol be: „Én elébb Luther műveit olvasván, a szász eklézsiák hitét fogadtam el. Látván a reformatio tovább fejlődését és az idő szellemének megváltozását, minthogy a helvét hitvallásuak a szász eklézsiák több tövelységét elhagyták, azokhoz csatlakoztam s állhatatosan velük voltam addig, miglen a sor az örök élet ama sarkalatos kérdésére került, melyért és a melynek nevében Isten belső ihletését követve tőlük is és minden más egyháztól elválni kényszerültem. Így jutottunk a kisebb dolgokról a fontosabbakra az Úr parancsolatából“. — „Mert — mondja máshelyt egyik egyházi beszédében — a lelkiismeret

semmiben meg nem nyugszik, hanem csak az igazságban és a szentírásnak a Jézus Krisztus felől való fundamentumában“.

A lelkiismeret e nyugtalansága, ez a benső revelatio, a mit lelkében ihletessé érzett magasztosulni, ragadta aztán ellenállhatatlanul az uto'só nagy és akkoron hallatlanul merész lépésre, a melylyel reformátori művét betetőzte s egyszersmint élete sorsát is megpecsételte, a Krisztus imádásának megtagadására.

Pedig ez, ha eddig kifejezetten hirdetve nem is volt, a háromságtannak elvetéséből és ez elvetés megokolásából, természet szerint következett. Ha az egyiket elfogadtuk, annak következményét már el nem útasíthatjuk. Dávid a háromságtan evolúciójának végpontjára jutván, összes eddig előre tett lépéseinek e bezáró lépcsőfokára logikai kényszerűséggel kellett emelkednie. És elejétől fogva kizárólag az evangelium alapján állván, még arra az erősségre is támaszkodhatott, hogy Krisztus imádását az írás nem rendeli.

Sietnie is kellett, hogy követői az ő hittani felfogásának teljességével tisztában legyenek, mert János Zsidmond halálával vallásügyi dolgokban a legszabadelvűbb korszakra reactio következett. A közvetlen fejedelmi utódok a jezsuiták befolyása alá kerültek s így a reformációval nem rokonszenveztek. S abból a körülményből, hogy Báthori Istvánnak fejedelemségét éppen az unitárius és nagyrészt ezek által támogatott Békés Gáspár ellenfelével szemben fegyverrel kellett kivívnia, csak bajjóslatokkal nézhetett a jövőbe — nem is kellett a következményekre soká várni. Szemei előtt a kolozsvári főtéren lefejezettek közt nem egy unitárius főúr veszté életét. Ő maga az udvari papságtól elmozdítva, egyszersmind a gyulafehérvári könyvnyomda használatát is elveszti. Hogy a Békés-párti székelyektől elszigeteltesék, zsinat tartása Kolozsvár és Tordára korlátoztatik. A censurát felállítják s az innovatiót országgyűlési tilalom alá vetik.

Cselekvőképessége így kifelé megbénítatván, sőt a visszahozásra irányuló vészfellegek mind fenyegetőbben tornyosulván, az ellentálló erő fokozását saját egyháza belsejében kellett fejleszteni. Hogy azért főként papságát az eltántorodástól visszatartsa s a kitartásban megerősítse, az évi zsinatokat szorgalmasan megtartja, azokon a hivatalos ügyeken kívül vallási megbeszéléseket vezet.

Ilyen - - általa utolsónak Tordán összehívott — zsinat volt

az 1579. évi februárius havi. Ennek már összehívásából kiérezhető a jelzett törekvés. „A bölesek és közdolgokban jártas férfiak — így szól abban — azért vannak a testületek és társaságok élére állítva, hogy a multból és jelenből helyes dolgokat hozzanak létre; nincs pedig semmi tartósabb állapot és igazság, mint a mik a szentírások alapjaiból vétetnek. A próféták és apostolok tudományán épült tanokat szél és habok nem sodorják el s Isten igéje, mint élő tűz, mely élesebb a kétélű kardnál, oly mély gyökeret ver az emberi szívben, hogy azt onnan kiszagatni nem lehet.

Ezért szükséges, hogy Isten szolgálói koronként összegyűjenek s a hittanokról értekezzenek, mert a barátságos megbeszélés által élesül az ítélet, növekedik Isten bennünk levő ajándéka. Ezért van a mi egyházunkban az a régi jó szokás, hogy évenként nyilvános közgyűlések tartatnak, hol mind a hittani czikkekről, mind a lelki-tanítók erkölcséről vizsgálat vitetik végbe; egy beszél, a többiek pedig hallgatják s úgy a többség határoz: a mi helyes, megáll, a minek gyöngye az alapja, szilárdabbá tétetik“. (Ez eljárás több, mint kétszáz éven át gyakorlatban volt.)

E zsinat megállapodásai Dávid felfogását tükrözvén vissza s részben az ellenük szőtt vádaskodás visszaütésására irányulván, azokból a következőket emeljük ki:

„Az isteni tudomány és igazság keresése a lelkipásztorok kötelessége. Isten parancsa, hogy a nekünk adott talentumot el ne vesztegessük, hanem azzal kereskedjünk“.

„A világnak nincs semmi oka azok ellen támadni, kik az eltemetett igazságoknak a sötétségből előhozásában fáradszom“.

„Sokat nem tudtak a tanítványok, mikor nagy mesterük, a Krisztus tanította; maguk vallották meg, hogy nem értették, szemeik elől el voltak rejtve. Ha tehát senki, a ki igaz keresztény, Istent, a ki a zürzavarból mindent előhozott, a világosságot a sötétségből kifényleni rendelte s a különböző nemeket és fajokat osztályaikba sorozta, újítással nem fogja vádolni, sem Krisztust és az apostolokat el nem itéli: így azokat is, a kik az antikrisztusi sötétség elűzésében munkálkodnak, semmi jogczim alatt büntetést érdemlőknek nem fogja mondani. Mert az ilyenek nem újítanak, hanem a mik hamis magyarázatokba s babonába burkolva el voltak temetve, azokat régi fényükbe visszaállítani s korábbi állapotjukba helyezni igyekeznek“.

„Mi is Isten segedelméből a háromságot megtagadtuk s hogy ez Isten ígéjével nem egyezik, kimutattuk. Nyíltan vallottuk, hogy az egy igaz atya Isten Krisztus atyja, nem a három együtt, t. i. Atya, Fiu, Szentlélek. Ezen tudományt állhatatosan megtartjuk s erősítjük, hogy abban meg akarunk maradni. Minthogy Isten ez ismeretét követi a hit, isteni tisztelet és imádás, a mi csak az egy Istent illeti, állítjuk, hogy azt ennek sérelme nélkül másra át nem vihetjük. Az Isten ígéje mindenütt megkülönbözteti az atya Istent a Krisztustól. A mit az Atya a fiunak átadott, azének elismerjük, a miket nem, az Atyától elvenni jónak nem látjuk. Minthogy mi csak hallgatóinknak ezelőtt régen tanított egyistenségi tanainkat építjük s fejtjük tovább, kijelentjük és tudtul adjuk mindeneknek, hogy minket innovációval bárki is törvénytelenül vádol“.

„Isten ez ismeretével egybekötjük az erkölcsök kegyességét és Isten parancsai iránti engedelmeséget. Mert a ki tetteivel tagadja, szavával hiában erősíti, hogy Istent ismeri s hasztalan mondja, hogy Krisztusban van és él, a ki nem jár világosságban és azon az úton, melyet Jézus megmutatott. Mert ő nyilvánmondotta: „A mit én tettem s tanítottam, azt tegyétek s tanítsátok!“ Pál pedig: „Legyetek az én követőim, mint én vagyok Krisztus“.

„Állítjuk, hogy a kegyesség cselekedeteiben szilárdan meg kell állanunk, mert az az igaz hit, mely a szeretet műveiben nyilvánul“.

„Nyilvános könyörgéseinkben megemlékezünk a királyokról s felsőbb hatalmasságokról, azok iránt engedelmesek vagyunk s intünk mindeneket, hogy hitüket megbizonyítsák, az idvezítő tudományát mindenekben ékesítsék“.

„A dicsőségnek és Krisztusnak atyja adja minden hiven keresőknek az ő akaratát, a világosság és ítélet lelkét, hogy Isten ígéjét, a mi lábainknak lámpája, szilárdan megtartsuk, abban állhatatosan megmaradjunk; bölcsessége titkait keressük, a megtaláltakat szeressük, védjük és előmozditsuk, hogy Istenünknek mindenekben tetszünk és magunkat Krisztus által neki kedvesen fogadott áldozatává tehessük“.

A zsinat e megállapodásainak kegyes, bölcs, igazoló s egyszersmind szilárdságot visszatükröző tartalma mintha Dávid Ferencz végrendeletét tolmácsolná. Valószínű sejtelmével az

elkövetkezendőknek — paptársait mintha confirmálni, lélekben megerősíteni törekednék. Mintha lelki szemei előtt az utolsó vacsora szent képe lebegvén, hitét még egyszer tanítványai emlékébe és hűségébe vésné!

* * *

Ezután aztán gyorsan és feltartóztatlanul jő a vég-kifejlés.

Blandrata udvari állásának és befolyásának s ezzel járó előnyeinek állandó biztosításáért-e, a Socin-féle tan megóvásáért-e, vagy mindkét okból együttesen meghasonlásba jő Dáviddal, a kinek befolyásolására behívja és házában félévnyél tovább tartja Socin Faustot. S midőn meggyőzést nem tapasztalnak, sem rábeszélés, sem megfélemlítés nem használ: előbocsátott besugások után, neve alatt szerkesztett hamis tételek felmutatásával, ujtóként vádolják be Báthori Kristóf fejedelemmel, a ki állásából azonnal felfüggeszti, barátaitól és hiveitől házi fogság útján elzárja s az innovatio (hallgatagon éppen Dávid) ellen, néhány hónap előtt (aprilis 27.) hozott törvény alapján perbe fogják. Az itélkezésre összehívott országgyűlést — a kedélyek lázongásának hatása alatt elnapolva Tordáról a nagyobb biztonságot nyújtó fejedelmi székhelyre, Gy.-Fehérvárra teszik át.

Mint bántak itt el a súlyos betegen poroszlókkal idehurczoltatott és védekezésre képtelen nagy emberrel, annak meg-rázó és inquisitoria emlékeztető szomorú jeleneteit mellőzöm. Hisz a mi már előre elvégeztetett, az ellen amúgy is bármi erőteljes védekezés hiába lett volna.

Kolozsvár tanácsának ismételt közbelépése és az országgyűlésen megjelent unitárius nemesség határozott állásfoglalása legfőleg csak enyhítette az elleneitől követelt és a kor türelmetlen szellemének megfelelő ítéletet; de a merész reformátort és hatalmassá lett egyházat meg kellett törni. És megtörték abban a reményben, hogy: „megverem a pásztort és a nyájnak juhait eloszlattatnak“.

1579 évi június 2.-án — a Krisztus nem imádásáért — holtig tartó fogságra ítélik, 5.-én Déva várának börtönébe szállítatják, hol ugyanazon év november hó 15.-én, 69 éves korában kiszerved.

Sirját nem ismerjük, de keresztényi kegyes életének, igazság után szomjuhozó bátor lelkének, a hitszabadság rettenthetetlen bajnokának s korából hazánk és e város elsőrendü diszének emlékét és vallását annál melegebben zárjuk szívünkbe és adjuk át megőrzés végett hitutódainknak. Benne egyházunk alapítóját és első püspökét tiszteljük s nevét a reformátorokat megillető piedestálra emeljük. Martyr halálával megpecsételt hitéhez való tántorithatatlan ragaszkodásáért neki erkölcsi elégtételt abban nyujtottunk, hogy a közvetlen utódának papsága egy részével, kényszer hatása alatt szerkesztett s az u. n. „deési complanatio“ alapjául szolgáló „Consensus“-ról már régóta a Tordán és Marosvásárhelyen proclamált, bevett és megerősített hitvalláshoz, az ő küzdelmes életének koronájához tértünk vissza s azon e törvények védelme alatt, lelkünk teljes meggyőződésével és hozzá méltó hűséggel megmaradni szent elhatározásunk.

E vallástétel szolgáljon engesztelésül e napon közöttünk különös melegséggel világító szellemednek: mesterünk!

Előttünk e pillanatban lehull a te nagyságodról az a kicsinyes mérték, a melylyel megmérettél és elitelttélt s azóta is itt-ott megítéltetel.

S áldjuk emlékedet, hogy a tanításaiban és példájában testvériséget és felebaráti szeretetet hirdető Jézus Krisztusunkat az emberi tökély eszményi magaslatán hozzánk közelebb hoztad s az ő megközelíthetéséből a lehetetlenség csüggesztő gondolatát kiküszöbölve, keresztényi tökéletesbülésünknek szárnyakat kölcsönöztél; a mindenséget alkotó és fentartó istenség eszméjét pedig, a maga osztatlanságában azon magaslatra emelted, a honnan bűnbánó és üdvözülésre vágyó lélekkel reményteljesen várjuk a segédelmet, hogy nyomdokaidban haladva a kereszténység, vagy, ha úgy tetszik, az emberiség nemes társaságának szeretetben élő, vallásos tagjai, földi vándorlásunk számára kijelölt édes hazáinknak pedig hű gyermekei lehessünk és maradhassunk!

KOZMA FERENCZ.

Unitarius egyházi törvények a papválasztásról.¹

(Folytatás.)

V.

A jelenleg érvényben álló egyházi törvény.

Ez az 1889. évi szeptember hó 2-án Kolozsvárt tartott főtanácson 49—1889. szám alatt hozott végzéssel lett megállapítva e czímen:

Unitarius egyházi törvény a belső emberek választásáról és rendeléséről.²

I. Lelkészek választása és rendelése.

1. §. Az eklésiáknak a jelen törvény értelmében joguk van lelkészt választani: *a)* lemondás, *b)* hivatalból lett elrendelés, *c)* nyugdíjazás, *d)* halálozás következtében.

2. §. Az eklésiák lelkészválasztási jogukról le is mondhatnak. Ez esetben a püspök tetszés szerint rendel lelkészt, kit az illető eklésia elfogadni köteles.

3. §. Azon eklésia, melynek lelkésze az eklésia panaszára mozdíttatik el, ha e panasz nem vonja maga után az illető lelkésznek végleges elbocsátását, választási jogát elveszti, s minden ellenmondás nélkül köteles elfogadni azt, kit a püspök eklésiai választás nélkül rendel.³

¹ *a)* Előbbi két közleményt lásd ez évi 1. és 2. füzetben.

b) A jelen közlemény kézírata már abban az időben a szerkesztőségénél volt, a mikor az előző közlemények megjelentek. Ez okból a czikk nem foglalkozik a tárgyalás alatt levő javaslattal.

² E törvényt az „U. E. T. 16. §. a) pontja, 58. és 108. §§-ai teljes épységében fentartották, illetve a 108. §. azt a tanítónők választására és rendelésére is kiterjesztette, jóllehet a jelen törvény 20. §-a erről is rendelkezett.

³ A 15. §. rendelkezése szerint az eklésia 3 év előtt nem követelheti lelkésze elmozdítását. Ez a rendelkezés azonban csak a fegyelmi eljáráson kívül való elmozdításra vonatkozik, mert a büntetésképp való elmozdítás bekövetkeztét az eklésia panaszára folyamatba tett fegyelmi eljárás ered-